ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1905—1907 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1905 Թ. ԳԱՐՆԱՆ-ԱՄՈՒՌԱՆ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

1904 թ. սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմն ավելի սրեց դարասկզբին բռնկված տնտեսական-քաղաքական ճգնաժամը՝ երկիրը կանգնեցնելով հեղափոխության շեմին։ Հասունացող հեղափոխությունը լինելով իր բնույթով բուրժուա-դեմոկրատական, հետամուտ էր վերացնելու կիսաճորտատիրական հարաբերությունների մնացորդները, տապալելու միապետությունը և երկրում հաստատելու դեմոկրատական հանրապետություն։ Այդ նպատակի իրագործումը Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների պայքարի գլխավոր խնդիրն էր։ Սակայն տեղական ժողովուրդները սոցիալական կեղեքմանը զուգընթաց ենթարկվում էին նաև ազգային ճնշման։ Հայ ժողովուրդը ևս, որպես Ռուսական կայսրության ծայրամասերում ապրող ժողովուրդներից մեկը, 1905 թ. ոտքի ելնելով ցարական բռնապետության դեմ, սոցիալական և ազգային-ազատագրական պայքար ծավալեց։ Այդ պայքարը ժողովրդական զանգվածները մղում էին իրավահավասարության, դեմոկրատական ազատությունների, ազգային ինքնորոշման և այլ իրավունքների ճանաչման համար։ Ազգային այդ շարժումը, որ դեմոկրատական պայքարի ճակատ էր հարդարել ցարիզմի դեմ, տակավին դարի արշալույսին, հեղափոխության ընթացքում լծորդվելով տիրող հասարակական կարգերը սոցիալական հեղաշրջման ենթարկելու պահանջին, միաձուլվեց բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության ընդհանուր խնդիրներին։

Հեղափոխությունն սկսվեց 1905 թ. հունվարի 9-ին՝ Պետերբուրգում խաղաղ ցույցի դուրս եկած բանվորների գնդակոծությամբ, ցարի այդ արյունահեղ դատաստանն ալեկոծեց ողջ երկիրը։ Պետերբուրգում սկսված ընդհանուր գործադուլին արձագանքեցին Մոսկվայում, երկրի արդյունաբերական շրջաններում, ինչպես նաև Լեհաստանում, Մերձբալթյան երկրներում, Անդրկովկասում։

Հունվարի 18-ին գործադուլ հայտարարեցին Թիֆլիսի երկաթուղային արհեստանոցների, ծխախոտի ֆաբրիկաների և տպարանների բանվորները։ Հունվար-փետրվար ամիսներին գործադուլներ ու ցույցեր տեղի ունեցան նաև Բաքվում։ Փետրվարի վերջին, մարտի սկզբներին գործադուլային շարժումների

մեջ ընդգրկվեց նաև Հայաստանը։ Մարտի 5-ին Ալավերդու արհեստանոցների մի խումբ բանվորներ աշխատանքի չներկայացան՝ պահանջելով բարելավել իրենց տնտեսական և կենցաղային պայմանները։ Սակայն բանվորների պահանջը հաշվի չառնվեց։

Մի քանի օր անց, բանվորների մի ստվար խումբ՝ հիմնականում հանքագործներ, գործադուլ հայտարարեցին։ Գործադուլը, որին հենց առաջին օրը մասնակցում էր մոտ 1000 մարդ, ընդհատումներով տևեց 12 օր։ Հանկարծակիի գալով հանքագործների միահամուռ ելույթներից, «Կովկասյան արդյունաբերական և մետաղագործական ընկերության» Ալավերդու հանքերի և գործարանների դիրեկտոր Պոլմարը նախ փորձեց խաբեությամբ ցլատել շարժումը, ապա ահաբեկման, սպառնալիքների ու բռնությունների միջոցով ճախողել այն[1]։ Պոլմարի հրավերով Ալավերդի ժամանեցին կազակային մեկ հարյուրակ, գավառական իշխանության ներկայացուցիչները և Թիֆլիսի պարսկական հյուպատոսի քարտուղարը։ Վերջինս եկել էր մշտական և սեզոնային աշխատանք կատարող պարսկահպատակ բանվորներին (որոնք մասնակցում էին գործադուլին) հորդորելու ետ կանգնել «իրենց երկրին չվերաբերող և ալլահին անհաճո գործերից»։ Սակայն ոչ նրա ջանքերը, ոչ էլ գավառապետի սպառնալիքներն ու կազակների ներկայությունը հանքագործներին չհամոզեցին և չվախեցրին։ Ընդհակառակը, դիմագրավելով նրանց՝ բանվորները մարտի 20-ի գործադուլն ավարտեցին իրենց օգտին[2]։

Ապրիլի սկզբներին Անդրկովկասում սկսվեց երկաթուղային բանվորների ընդհանուր գործադուլը, որին ակտիվ մասնակցություն ցույց տվեցին Ալեքսանդրապոլի երկաթուղայինները։ Այլոլ ամսին գործադուլներ տեղի ունեցան նաև Երևանում, ուր կանգնեցին Սարաչեի կոնյակի, Շուստովի գինուկոնյակի գործարանների բանվորները և քաղաքի հյուրանոցների, ակումբների ու ճաշարանների ծառայողները։ Նրանց պահանջները հիմնականում աշխատավարձի ավելացման, բանվորական կայուն օր սահմանելու և բանվորներին աշխատանքի ընդունելու պայմանների մասին էին։ Գործադուլը, որ տևեց երկու շաբաթ, վերջացավ առաջադրված պահանջների մասնակի բավարարմամբ[3]։

Մայիս ամսին և ամառվա ընթացքում ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում, հեղափոխական շարժումները գնալով խորանում էին։ Բաքվում մայիսի մեկը նշանավորվեց քաղաքական հզոր ցույցով։ Մայիսի հենց սկզբին Անդրկովկասում գործող երկաթուղայինների գործադուլ բռնկվեց, որը տարածվեց երկրամասի հիմնական հանգույցներում և ուղեմասերում։ Վրաստանում մայիս-հունիս ամիսներին տեղի ունեցան բազմաթիվ ցույցեր, ընդհարումներ ոստիկանության և զորքի հետ։

Հայաստանի աշխատավորությունը ևս այդ ամիսներին մի շարք ելույթներով արձագանքեց Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական պայքարին։ Ալավերդում բանվորները դուրս եկան մայիսմեկյան ցույցի, որը կազմակերպել էին բոլշևիկները՝ Ստ. Շա-

---

1 Տե՛ս «Революционное движение в Армении, 1905—1907. (Сборник материалов и документов)», Ереван, 1955, стр. 111—115; այսուհետև՝ «Революционное движение...» (Сборник).

2 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 34, գ. 1046, թ. 83—88։

3 Տե՛ս ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 53, գ. 167։

հումյանի գլխավորությամբ։ Նա ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեի հանձնարարությամբ շրջագայում էր Լոռիում, տեղերում կազմակերպում ու ամրապնդում էր բոլշևիկյան բջիջները և նշում հեղափոխական պայքարի այն խնդիրները, որ կուսակցությունը դնում էր բանվորների և գյուղացիների առջև[4]։

Բանվորական գործադուլներն իրենց ազդեցությունն ունեցան գյուղի վրա։ Գարնանը ծայր առան գյուղացիական շարժումները, որոնք ուժեղ էին հատկապես կայսրության կենտրոնական շրջաններում, ինչպես նաև Անդրկովկասում։ Սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեները գյուղացիներին ուղղեցին բազմաթիվ կոչեր։ Մի շարք գավառներում նրանց օգնությամբ ստեղծվեցին նաև գյուղացիական կոմիտեներ։ Ցարական կառավարությունը չհապաղեց պատժիչ զորամասեր ուղարկել գավառները։ Զորքն ու կազակները գնդակահարում, ձերբակալում, ծեծում ու խոշտանգում էին պայքարի ելած գյուղացիներին։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեն, որ ղեկավարում էր գյուղացիական ելույթները, միջոցներ ձեռնարկեց հեղափոխական շարժումներն ամբողջ Անդրկովկասում տարածելու համար։ Մարտի 19-ին հրապարակվեց Կովկասյան միութենական կոմիտեի՝ «Հայ գյուղացիներին» կոչը, որը խնդիր էր դնում Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիության առջև միանալ ռուս և վրացի բանվորների ու գյուղացիների պայքարին։ Կոչն առաջադրում էր նաև գյուղացիությունի շահերը պաշտպանող 12 պահանջ, այդ թվում հողակտորների վերադարձ, ձրի ուսուցում, 300 ռուբլուց պակաս եկամուտ ունեցող անտեսությունների հարկերի վերացում և այլն։ Սակայն այդ բոլորին հասնելու համար, ասված էր կոչում, հարկավոր է ոտքի ելնել և ջախջախել ցարին ու նրա կառավարությունը[5]։

Գարնանը Հայաստանի մի շարք վայրերում և հատկապես Լոռիում, տեղի ունեցան գյուղացիական ելույթներ։ Մարտի 4-ին Կարակալայի արքունական կալվածքների կառավարիչը գրություն ուղարկեց Կովկասյան արքունական կալվածքների վարչությանը Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալ գյուղի բնակիչների՝ կալվածքի վրա հարձակվելու և այն բռնագրավելու մտադրության մասին[6]։ Ապրիլին զինված ընդհարում էր տեղի ունեցել Ղաշղան գյուղի բնակիչների և Լոռիի կալվածատեր-վաշխառու Վասիլ Մոսինյանի պահնորդների միջև՝ «Օղոմսի» կոչված հանդամասի համար։ Ապրիլ-հունիս ամիսներին գյուղացիական ելույթներ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի այլ վայրերում։ Դրանք արտահայտվում էին պետական ու կալվածատիրական հարկերը չվճարելու, հողը բռնագրավելու, անտառները մասսայաբար կտրատելու և բազմաթիվ այլ ձևերով։

Սակայն, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում, գյուղացիական շարժումները դեռ նոր էին ծավալվում։ Հայաստանում գյուղացիական շարժումները նոր թափով բռնկվեցին 1905 թ. ամռան-աշնան ամիսներին։ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միությունը կազմակերպչական աշխատանքներին զուգընթաց, Հայաստանում տարածում էր անլեգալ գրականություն՝ թերթեր, կո-

---

4 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40, գ. 5։

5 Տե՛ս «Листовки Кавказского Союза РСДРП 1903—1905», М., 1955, стр. 293—294.

6 Տե՛ս «Революционное движение...» (Сборник), стр. 253—255

ներ, պրոկլամացիաներ։ Հենց այդ ժամանակ էլ հրապարակվեց Թիֆլիսի կո-

միտեի նշանավոր կոչը՝ «Բորչալուի գյուղացիներին»։ Այդ կոչում գյուղացիներին բացատրվում էր, որ նրանց բոլոր թշվառությունների պատճառը ցարիզմն է, որը իրեն փրկելու, ժողովրդի ուժերը չլատելու համար հրահրում էր ազգային ընդհարում և հրեական ջարդեր։ Կոչում նշվում էր, որ կառավարության օգնում են դաշնակցականները, որոք իրենց «կոմիտեների» միջոցով ստիպում են վճարել պետական և կալվածատիրական հարկերը, իսկ քաղաքներում ճնշում են բանվորական գործադուլները։ Դիմադրության, զինված պայքարի մղելով գյուղացիներին, Թիֆլիսի կոմիտեն առաջարկում էր երես դարձնել նաև «ազգի շահերի» կեղծ պաշտպաններից, միանալ բանվորներին և համախմբվելով սոցիալ-դեմոկրատիայի շուրջը, տապալել բոլոր շահագործողների լուծը[7]։

Մի շարք վայրերում գյուղացիական հուզումները վերածվեցին զինված ելույթների։ Լոռու գյուղերից Հաղպատը, որ տակավին երկու տարի առաջ էր ոտքի կանգնել, նորից պայքարի էր ելել։ 1905 թ. հուլիսի 16-ին Հաղպատի գյուղացիները զինված հարձակում կազմակերպեցին կալվածատեր Բարաթովի վրա։ Նա սարսափահար հեռագրեց Թիֆլիսի նահանգապետին, որն անմիջապես կարգադրեց Բորչալուի գավառապետին՝ երկու պահնորդ նշանակել Բարաթովին անվտանգությունն ապահովելու համար։ Մի շարաթ անց ելույթ ունեցան դուտնուկցիները, որոնց նույնպես Բարաթովը կապալով էր տալիս իր հողերը։ Կալվածատերը կրկին դիմեց նահանգապետին և ցարական իշխանությունները շտապեցին օգնության հասնել։

Հուզումներով էին բռնված Հայաստանի նաև ադրբեջանական գյուղերը։ 1905 թ. նոյեմբերին ադրբեջանցի կալվածատերերը ցարական իշխանություններին ուղղված դիմումներում նրանց ուշադրությունն էին հրավիրում իրենց «դժբախտ վիճակի» վրա և նշում, որ հայ կալվածատերերի հետ միասին հավասարապես տուժել են նաև իրենք։

1905 թ. նոյեմբերին Կովկասի ոստիկանության պետի՝ փոխարքային տված զեկուցագրում նշվում էր, որ ագրարային շարժումը ծայր էր առել նաև Կարսի մարզում. դրա պատճառները շատ էին և բազմազան, բայց հիմնականը՝ գյուղացիների սակավահողությունն ու տարեցտարի ավելացող հարկերն էին։ Չնայած մարզում ընչազուրկ և սակավահող գյուղացիական տնտեսությունների մեծ քանակությանը, հողագործության և պետական գույքի վարչությունն իր տրամադրության տակ եղած հողերն ու արոտավայրերը վարձակալության էր տալիս ոչ թե տեղացիներին, այլ ուրիշ վայրերից եկող հարուստ անասնատերերին և կապալառուներին, որոնք իրենց հերթին հողերի մի մասը բարձր վարձագնով հանձնում էին տեղացիներին։ Ինչ վերաբերում էր պետական հարկերին, ապա գրանք, նշված էր զեկուցագրում, 1901 թ. համեմատությամբ ավելանալով երեք անգամ, «անելանելի դրության մեջ» էին դրել գյուղացիներին, քայքայման հասցնելով նրանց[8]։

Դժգոհությունն արտահայտվում էր նաև Հայաստանում բնակվող ռուս վերաբնակիչների մոտ։

Ընդհանուր հեղափոխական իրավիճակը շարժման մեջ դրեց Կովկասյան տիրապետող դասակարգերին։ 1905 թ. գարնանից տեղական մամուլը սկսեց

---

7 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236—238։

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 363—364։

աշխուժորեն քննարկել «Ռուսաստանի ներքին կյանքը նոր հիմքերի վրա վերակազմեցնելու» հարցը։ Օգտագործելով ստեղծված իրադրությունը, իր իրավունքների ազատարարությամբ Կովկասում առաջինը հանդես եկավ վրաց ազնվականությունը, 1905 թ. փետրվարի 19-ին Քութայիսի նահանգի ազնվականության պարագլուխ իշխան Ներեթելին ներքին գործերի մինիստրին ներկայացրեց մի հուշագիր, որի բուն ոգին վրաց ազնվականության արտոնությունները ռուսական ավատական դասակարգի իրավունքներին հավասարեցնելու պահանջն էր[9]։ Հուշագիրը միաժամանակ պարունակում էր մի շարք «համազգային պահանջներ», որոնց առաջադրումը, հարկավ, չէր շոշափում իրենց դասակարգային տիրապետության հարցը։ Այսպիսի պահանջներից էին զեմստվոներ մտցնելու, մամուլի ազատության, տարրական դպրոցները վրացալեզու դարձնելու, քաղաքային ինքնավարության բարեկարգման և այլ հարցեր։

Հայ իրականության մեջ տիրապետող դասակարգը բուրժուազիան էր, որը լծորդված իր ավագ գործընկեր ռուսական բուրժուազիային և ընդօրինակելով նրան, պահանջում էր միայն տնտեսական գործունեության ավելի լայն հնարավորություններ և համապատասխանորեն դեմոկրատական ազատություններ։ Ապազգայնացած իր հիմնական՝ տնտեսական-շուկայական շահերով և ըստ էության քաղաքականապես անտարբեր ողջակիզվող արևմտահայության ճակատագրի նկատմամբ, հայ խոշոր բուրժուազիան «ազգային» էր միայն իր ծագումով։ Մի փոքր այլ էր հայ բուրժուական մտավորականության վերաբերմունքը։ Հանդիսանալով իր հարազատ դասակարգի հոգեզավակը, արտահայտելով նրա շահերը և նրբեք չհակադրվելով իրեն ծնող միջավայրին, այդ մտավորականությունը, այնուամենայնիվ, հարաբերական որոշ անկախություն ուներ և ազդվելով ժամանակի հասարակական-քաղաքական շարժումներից, եթե ոչ գործով, գոնե խոսքով, «ազատամիտ» և «ազգային» գաղափարներ էր առաջադրում։

Այսպես, 1905 թ. մարտին Երևանի քաղաքային դումայի կողմից ընդհանուր տարածում գտած լիբերալ-բուրժուական տրամադրություններից բխող մի խնդրագիր կազմվեց՝ ուղղված մինիստրների խորհրդին և կովկասյան փոխարքային։

Ապրիլի սկզբներին Երևանի ազգաբնչանական վերնախավերը ևս հանրագիր ներկայացրեցին կովկասյան իշխանություններին։ Շատ քիչ բան ասելով դեմոկրատական ընդհանուր բարեփոխություններ մտցնելու անհրաժեշտության մասին, հանրագրի հեղինակները ծանրանում էին ունևոր դասակարգերի արտոնությունների ընդարձակման և նոր իրավունքներ ձեռք բերելու հարցի վրա։ Նրանց հիմնական պահանջը, որ ուղղակի ազնվական հողատերերի շահերն էին արտահայտում, նախկին բնական հանձնաժողովի աշխատանքների վերաքննությունն էր՝ «մահմեդական բարձր դասի իրավունքները հաստատելու համար»[10]։

Համակովկասյան հայ բուրժուազիայի պահանջները ձևակերպվեցին 1905 թ. ապրիլի 3—15-ը Թիֆլիսում կայացած հայաբնակ քանչորս կենտրոնների

---

9 Տե՛ս «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России (Сборник статей)»; *Г. В. Хачапуридзе*, Революция 1905—1907 гг. в Грузии, М., 1955, стр. 492.

10 «Մշակ», 1905, № 64։

ներկայացուցիչների ժողովում, որը ժամանակին նույնիսկ համարվել է աշխարհական գործերի քննարկմանը նվիրված հայկական առաջին համագումար։

Այս համաժողովին մասնակցեցին կովկասահայ բուրժուական մտավորականության համարյա բոլոր խմբերի ներկայացուցիչները՝ Երևանի նահանգից՝ Ս. Տիգրանյանը, Հ. Սաղաթելյանը, Ալեքսանդրապոլից՝ Հ. Տեր-Միրաքյանը, Նախիջևանի գավառից՝ Լ. Սարգսյանը, Շուշուց՝ Ա. Մելիք-Ադամյանը, Թիֆլիսից՝ Ա. Բեյբությանը, Պ. Ղամբարյանը, Տ. Հովհաննիսյանը, Ա. Քալանթարը, Հ. Սպենդիարյանը, Կ. Ստեփանյանը, Ա. Խատիսյանը, Բաքվից՝ Ս. Հարությունյանը, Կ. Խատիսյանը և ուրիշներ[11]։

Ինչպես Երևանի հանրագրի, այնպես էլ Թիֆլիսի համաժողովի պահանջները հիմնականում շոշափում էին հետևյալ խումբ հարցերը.

Առաջին. ընդհանուր քաղաքական պահանջներ՝ սահմանադիր ժողովի գումարում, մամուլի, խոսքի, ժողովների, խղճի, դավանանքի ազատություն, զինվորական դրության ու զինվորական դատարանների և դասային առանձնաշնորհումների վերացում, Կովկասում զեմստվային հիմնարկությունների հաստատում, կանանց և տղամարդկանց իրավունքների հավասարեցում և այլն։

Երկրորդ՝ բանվորների և գյուղացիների դրության բարելավման պահանջներ՝ ութժամյա աշխատանքային օր, գործադուլների իրավունք, պետական ապահովագրություն, օրավարձի մինիմումի սահմանում, հողի ազգայնացում, արքունական տուրքի վերացում, մուլքադարական և ժամանակավոր-պարտավորյալ գյուղացիների հողաբաժինների նեղնում՝ գանձարանի աջակցությամբ, հողազուրկ ու սակավահող գյուղացիների բնակության հաստատումը արքունական հողերի վրա և այլն։

Երրորդ՝ հայկական բարեգործական ընկերությունների, եկեղեցական-ծխական դպրոցների, մշակութային-կրթական հիմնարկությունների վերաբացման պահանջ և հատկապես հայոց եկեղեցու ինքնավարության, և այն արտոնությունների վերահաստատումը, որ ունեցել էր նա Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց ի վեր։

Մի պահ այս պահանջները շատ արմատական, նույնիսկ հեղափոխական կարող են թվալ։ Իրականում դրանք արտահայտում էին հայ ունևոր դասակարգերի տնտեսական շահերը և նրանց մտավորականության լիբերալ բաղձանքները։

Չնչին տարբերությամբ վերոհիշյալ բոլոր հանրագրերն էլ հիմնական գծերով կրկնում էին միմյանց և ունեին միևնույն դեկլարատիվ բնույթը։ Առաջադրվող ընդհանուր դեմոկրատական պահանջները, այդ թվում ազգային-կրոնական խնդիրների հարուցումը, տուրք էին միայն ժամանակի հեղափոխիչ ոգուն, քանզի դրանց իրականացման համար ոչ մի ռեալ միջոց չէր նախատեսվում։ Այդ բոլոր պահանջների իրագործումը ենթադրվում էր միապետության պահպանության պայմաններում։ Իսկ եթե բուրժուական որոշ շրջաններ էլ խոսում էին միապետության տապալման անհրաժեշտության մասին, ապա հաստատվելիք իշխանությունը պատկերացնում էին միայն և միայն որպես կապիտալի տիրապետություն՝ բուրժուական հասարակական հարաբերությունների հաղթանակ։

11 Տե՛ս «Մշակ», 1905, № 109։